

A Consideration of the Plan for Dismissing of Governmental Employees (1238-1329 S.H)

Masoud Adinehvand*

Hasan Zandiyeh**

Abstract

A few changes occurred in Iran's bureaucratic system and this system began to grow gradually compared to the Qajar dynasty in spite of some short coming. However, the happenings and events in Shahrivar 1320, displayed the defects and problems of this bureaucratic system. The official and governmental systems became full of problems which persisted for a long time. At the end of this decade, some measures were taken to improve this system one of which was the sacking of corrupt and disqualified employees in the cabinet members of Saed, Mansour, and Razmara. This study deals with these sacking measures. This study employs a descriptive-analytical approach by relying on the documents, newspapers, and library sources and attempts to probe into the reasons for the laws of sacking the employees. Findings display that by the implementation of this law as an attempt by Pahlavi (II), a sacking commission began to investigate the performance of the high-ranking officials in ministries and governmental offices. After one year, only the files of 900 employees out of the 150000 personals of the governmental offices were investigated and in cases where the law hit the important and influential officials, Razmara, similar to his processors was not able or did not intend, to investigate the cases. Therefore, the corruption and the inefficiency of the bureaucratic system persisted as before.

Keywords: Bureaucratic System, Corruption, Sacking Governmental Employees, Saed, Mansour, Razmara.

* PhD of History, Imam Khomeini International University of Qazvin, masoud.adineh66@yahoo.com

** associate professor, Tehran Province (Corresponding Author), zandiyehh@yahoo.com

Date received: 2021/11/16, Date of acceptance: 2022/02/06

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

تأملی بر طرح قانون تصفیۀ کارمندان دولت (۱۳۲۸-۱۳۲۹ ش)

مسعود آدینه‌وند*

حسن زندیه**

چکیده

از دوره رضاشاه در نظام اداری ایران تغییراتی به وجود آمد و دیوان‌سالاری در مقایسه با دوره قاجار، به‌رغم تداوم برخی از کاستی‌ها، تغییرات روبه‌رشدی را تجربه کرد، اما تحولات شهریور ۱۳۲۰ و بی‌سامانی نظام اداری نشان از ناکارآمدی و عدم تحول بنیادین دیوان‌سالاری داشت. در این دهه پرفرازونشیب، تشکیلات اداری دچار بی‌نظمی شد و این موضوع تا سال‌های بعد تداوم یافت. در پایان این دهه، اقداماتی برای اصلاح و نظارت بر نظام اداری انجام شد؛ از جمله قانون تصفیۀ کارمندان دولت در کابینه‌های ساعد، منصور، و رزم‌آرا که بررسی ابعاد و ماهیت آن مسئله مقاله حاضر است. این نوشتار با روش تاریخی و با تکیه بر منابع کتاب‌خانه‌ای، اسناد، و روزنامه‌ها درصدد پاسخ به این پرسش است که علل، روند، و ماهیت تصویب قانون تصفیۀ کارمندان دولت چه بود؟ یافته‌ها نشان می‌دهد با تصویب و اجرای این قانون به‌عنوان نخستین تلاش دوره پهلوی دوم برای نظارت بر عملکرد کارمندان کمیسیون پاک‌سازی به بررسی وضعیت کارکنان ارشد وزارت‌خانه‌ها و ادارات مهم پرداخت و بعد از یک سال، تنها پرونده نه‌صد نفر از ۱۵۰ هزار کارمندان دستگاه‌های دولتی را بررسی کرد و در شرایطی که مشمولان این قانون از رجال

* دکترای تاریخ، دانشگاه امام خمینی، masoud.adineh66@yahoo.com

** استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، zandiyehh@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۵

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

صاحب‌نفوذ بودند، رزم‌آرا هم‌چون کابینه‌های سابق نخواست یا نتوانست این قانون را درباره آن‌ها اعمال کند و در نتیجه فساد و ناکارآمدی نظام اداری تداوم یافته و کاستی‌های آن هم‌چنان باقی ماند.

کلیدواژه‌ها: نظام اداری، فساد، تصفیۀ کارمندان دولت، ساعد، منصور، رزم‌آرا.

۱. مقدمه

شناخت تغییر و تحولات اداری در تاریخ معاصر ایران نقش به‌سزایی در تبیین و درک وضعیت داخلی کشور داشته است و برای آگاهی از تاریخ سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی جامعه عامل مهمی به‌شمار می‌رود. نظام اداری ایران جدید، که در دوره سلطنت رضاشاه پیریزی شد و گسترش یافت، با تحولات شهریور ۱۳۲۰ به‌هم ریخت و ساختار بوروکراسی و وضعیت کارمندان در کابینه‌های این دهه همواره به‌عنوان یک چالش جدی مطرح بود. وجود ناکارآمدی سازمانی و حجیم‌شدن ادارات دولتی و وضع معیشتی، رفاهی، و حقوقی کارکنان دولت در وزارت‌خانه‌های مختلف بسیاری از رجال و مسئولان را بر آن داشت که درصدد اصلاح نظام اداری برآیند. از طرفی، افزایش انتقاد از ساختار نظام اداری، که تا اواخر دهه ۱۳۲۰ علنی در رسانه‌ها و مطبوعات داخلی و خارجی مطرح می‌شد، عامل مهمی در تصمیم دولت‌ها برای مقابله با فساد تشکیلاتی و نظام‌مند در کشور بود. افزایش تعداد کارکنان دولت و نهادهای دولتی بدون توجه به زیرساخت‌های لازم و سوءاستفاده کارکنان عالی‌رتبه وزارت‌خانه‌ها و گزارش موارد متعددی از کارهای خلاف قوانین و مقررات کشور در این زمینه نقش پررنگی داشت. علاوه‌براین، انتقاد محافل خارجی از وضعیت نظام اداری و قانون‌گریزی و سوءمدیریت مقامات اداری هم در اواخر دهه ۱۳۲۰ گسترش پیدا کرده بود و در نتیجه برخی نخست‌وزیران برای انجام اصلاحات در این زمینه دست به اقدامات جنجالی و پرسروصدایی زدند تا به‌زعم خویش با فساد و ناکارآمدی اداری مقابله کنند. بدین ترتیب، افزایش کژتابی‌ها در سامانۀ اداری کشور، تمایل دولت‌مردان و کارکنان وزارت‌خانه‌ها به سوءاستفاده از مناصب و موقعیت خویش، دسیسه‌گری آن‌ها برضد رقیبان، و انتقاد ناظران خارجی از وضعیت نابه‌سامان بوروکراسی در کشور از جمله بسترها و علل تصویب و اجرای ناقص طرح تصفیۀ کارمندان دولت بودند. تصویب قانون مذکور از جمله اقدامات دولت برای مبارزه با فساد اداری و تسویۀ ادارات از عناصر ناپاک به‌شمار می‌رفت و مرحله دیگری از نوسازی اداری محسوب می‌شد. ساعداالوزاره با

تأملی بر طرح قانون تصفیة کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندبه) ۵

تصویب آن قانون موافقت کرد، اما اجرای آن را به‌عهده علی منصور گذاشت که او نیز در این زمینه کج‌دار و مریز برخورد کرد و در دوره نخست‌وزیری رزم‌آرا، که ادعای اصلاح و نوسازی انقلابی داشت، نتایج بررسی هیئت تصفیة منتشر شد و با این کار جنجالی برپا کرد، گرچه هیچ‌گاه نتیجه مطلوبی حاصل نشد.

درباره تحولات دوره نخست‌وزیری ساعد، منصور، و رزم‌آرا تحقیقات مختلفی انجام شده است، از جمله کامبیز رزم‌آرا و کاوه بیات در *خاطرات و اسناد سپهبد حاج‌علی رزم‌آرا* که بیش‌تر به عملکرد و کارنامه نظامی او در دوره پهلوی و سفر به اروپا تمرکز کرده‌اند. جعفر مهدی‌نیا در کتاب *زندگی سیاسی رزم‌آرا* مذاکرات مجلس شورای ملی و معرفی اسامی مشمولان بندهای سه‌گانه طرح تصفیة کارمندان را ذکر کرده است. فخرالدین عظیمی و پرواند آبراهامیان هرکدام اشاره کوتاهی به این موضوع کرده‌اند. با این حال، درباره تصویب، ماهیت، و سرنوشت طرح موسوم به «تصفیة کارمندان دولت» تاکنون اثری مستقل و پژوهشی نوشته نشده است و نوشتار حاضر با تکیه بر منابع و مستندات موجود به بررسی و تبیین این قانون و روند تصویب، اجرا، و نتیجه آن می‌پردازد.

۲. نظام اداری ایران در تحولات دهه ۱۳۲۰

دیوان‌سالاری ایران، که بعد از کودتای ۱۲۹۹ و در نتیجه تغییراتی که در عرصه حیات اداری کشور به‌وجود آمد، در مقایسه با دوران پیشین توسعه پیدا کرد و این روند با تصویب و اجرای نخستین قانون استخدام کشوری در سال ۱۳۰۱ شتاب بیش‌تری یافت. با این حال، با روی کار آمدن رضاشاه، بسیاری از کاستی‌ها و نواقص نظام اداری تداوم پیدا کرد. محمد ارجمند، تلگراف‌چی او، اظهار داشته است: «در کارهای مملکت، هیچ‌کس حق دخالت نداشت. هیئت دولت و مأموران لشکری و کشوری و نمایندگان مجلس همگی تابع رأی و مجری اوامر شاه بودند و منصوبان امور از ترس کلیه اوامر وی را اجرا می‌کردند» (ارجمند ۱۳۸۵: ۱۲۱). تغییر در ساختار اداری کشور به استقلال سازمان‌ها، دوایر، و کارکنان دولتی منجر نشد و بیش‌تر به‌لحاظ کمی و آماری رشد کرد. طبق مندرجات نشریه *خواندانی‌ها*:

کار [اداری] در این کشور روی توصیه و سفارش این و آن است و مرکز این عمل در تهران بوده و شهرستان‌ها به‌غیر از اتلاف عمر نتیجه دیگری ندارد. همان عملی که یک نفر استان‌دار می‌تواند انجام دهد، یک نفر مستخدم پست در اتاق فلان مدیر می‌تواند انجام دهد... تهران مرکز نفوذ و مرکز توصیه و سفارش است. هزار سال رنج‌بردن در

شهرستان‌ها برابر است با یک ساعت آشنایی با مستخدم فلان وزارت‌خانه در تهران. این اصول کی از بین می‌رود؟ (مجله خواندنی‌ها ۱۳۲۱: ۵).

با شروع جنگ دوم جهانی و تهاجم متفقین به ایران، نظام اداری رو به ضعف گذاشت و این رخداد علاوه بر تبعات منفی بر حیات اقتصادی، اجتماعی، و سیاسی ماشین دیوان‌سالاری را برای مدتی متوقف کرد و در نظم داخلی آن وقفه‌ای ایجاد کرد. اکثر کارکنان دولت از انجام وظایف اداری خود خودداری می‌کردند. دستگاه حکومت خراب شده بود و وزارت‌خانه‌ها نیز اسم بی‌مسمایی بیش نبودند (مؤید امینی ۱۳۲۱: ۴۸، ۷۷). از طرفی، ناآگاهی بسیاری از کارگزاران و شخص شاه از اصول جدید حکم‌رانی و همین‌طور وجود فساد مالی در سطوح بالا به فرایند نوسازی و اصلاحات اداری آسیب جدی می‌زد (خواجه‌نوری ۱۳۵۷: ۱۲۹). نه تنها سازمان‌های نظامی، بلکه سازمان‌های غیرنظامی دولتی نیز تحت تأثیر قرار گرفتند و متصدیان امور اکثراً متواری شدند (امیراحمدی ۱۳۷۳: ۴۶۸). در نتیجه، بعد از فروکش کردن شعله‌های جنگ، محمدرضاشاه و برخی از نخست‌وزیران وی بر لزوم اصلاحات اداری تأکید ورزیدند.

در این زمینه، فروغی، قوام‌السلطنه، و سهیلی به تغییر وضعیت کارمندان و بهبود معیشت آنان و اصلاح نواقص اداری کشور توجه کردند. ابتدا، افزایش حقوق کارکنان دولت مطرح‌نظر قرار گرفت، زیرا این موضوع کارآیی ادارات دولتی و کارمندان را تنزل می‌داد و بسیاری از آن‌ها یا باید می‌دزدیدند یا این‌که از گرسنگی می‌مردند (میلسپو ۱۳۷۰: ۱۲۴-۱۲۵). محمدرضاشاه و فروغی نیز از حامیان این لایحه بودند و طی فرمانی به جوانب مختلف این قانون پرداختند و آن را برای مقابله با فساد اداری و تنبلی کارکنان دولت ضروری دانستند (ساکما، سند ۲۹۷/۳۸۸۰۴). بعد از انجام مذاکرات، قانون افزایش حقوق در ششم آبان ۱۳۲۰ به تصویب مجلس شورای ملی رسید (مجموعه قوانین موضوعه و مصوبه دوره دوازدهم قانون‌گذاری ۱۳۲۷: ۵۴۷). دریفوس (Dreyfus) گزارش کرده است:

این قانون افزایش قابل توجهی در حقوق کارمندان دولت، بالغ بر بیش از صد درصد حقوق کارمندان دون پایه را به هم‌راه داشت و منظور اصلی این مصوبه تأمین استاندارد کافی و مناسب زندگی کارمندان دولت بود که گرفتار کمبود درآمد و بالابودن هزینه زندگی هستند که طی سال‌های اخیر چهار برابر افزایش یافته است. هدف بعدی آن، کاهش اختلاس و فساد فراگیری بود که مسلماً ناشی از دست‌مزدهای کم‌تر از هزینه زندگی است (مجد ۱۳۹۶: ۵۷۸).

تأملی بر طرح قانون تصفیة کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندبه) ۷

قوام‌السلطنه نیز در کابینه نخست خود در دهه ۱۳۲۰ زمینه‌های اصلاح نظام اداری را فراهم کرد و به‌هنگام طرح برنامه او در مجلس، به وظیفه تاریخی وزارت‌خانه‌ها و سازمان‌های دولتی در مدیریت اوضاع بحرانی و توجه به حقوق و وضعیت زندگی کارمندان دولتی اشاره شد (مذاکرات مجلس شورای ملی ۱۳۲۱). سهیلی نیز در کابینه اول و دوم خویش بر بهبود وضع معیشت کارکنان دولتی تأکید داشت و در همین جهت، قانون کمک‌خرج به آنان در تاریخ دوم آبان ۱۳۲۲، یعنی تقریباً یک سال بعد از لایحه افزایش حقوق، در هفده ماده به‌تصویب رسید (مجموعه‌قوانین موضوعه و مصوبات سیزدهمین دوره قانون‌گذاری ۱۳۲۸: ۳۴۷-۳۵۱).

۳. آمریکا و تلاش برای انجام اصلاحات در ایران

بعد از پایان جنگ دوم جهانی، آمریکا برای نفوذ در جامعه، حکومت، و اقتصاد ایران و جلوگیری از نفوذ کمونیسم در این کشور فعالیت‌های گسترده‌ای را به‌انجام رساند و کمک‌های زیادی برای اصلاحات ارائه داد. در کابینه نخست قوام، مستشاران آمریکایی زیادی استخدام شدند و طی دوسه سال بعد از پایان جنگ، نقش پررنگی در امور ایران ایفا کردند. ایران به‌دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و قرارداد داشتن در مسیر کمک‌رسانی به شوروی و هم‌چنین تولید حجم عظیمی از محصولات نفتی برای آنان اهمیت فوق‌العاده‌ای داشت (مجد ۱۳۹۵: ۳۰۲، ۴۶۶). بعد از جنگ، ایران از آمریکا کمک‌های اقتصادی و نظامی دریافت کرد. گرچه با خروج شوروی از ایران اهمیت این کشور برای آمریکا رو به افول گذاشت، اما در اواخر دهه ۱۳۲۰ سیاست‌گذاران آمریکا درمورد ناپایداری سیاسی، اوضاع نامناسب داخلی ایران، و آینده منافع خود نگران‌تر شدند. جبهه ملی به‌صورت یکی از بازیگران عمده درآمده و حزب توده قدرت اولیه خود را تا حدودی بازیافته بود. از طرفی، رکودی جدی در اقتصاد کشور به‌وجود آمد. مقامات وزارت امور خارجه آمریکا وضعیت ایران را خطرناک و انفجارآمیز توصیف کردند. آن‌ها هشدار دادند که ایران ممکن است چین دوم بشود. در نتیجه، از محمدرضا شاه به‌عنوان رهبری ناکارآمد انتقاد می‌کردند و او را برای انجام اصلاحات تحت فشار قرار دادند (گازیوروسکی ۱۳۷۱: ۱۰۳). بخش مهمی از اصلاحات موردنظر آمریکاییان معطوف به امور اداری و دیوان‌سالاری بود که این مسئله هم به کارکنان دولت و هم به ادارات و سازمان‌های کشور مربوط می‌شد.

به لحاظ اقتصادی نیز دستگاه دولت ضعیف شده بود و در موضع تدافعی قرار گرفت و بی‌ثباتی داخلی به گرانی و تورم شدیدی منجر شد. احتکار و فساد کارکنان دولت بر وخامت اوضاع می‌افزود و فقر و بی‌کاری شایع شده بود (کاتوزیان ۱۳۸۲: ۲۰۱). این مسائل از منظر آمریکایی پنهان نماند و دربارهٔ ضرورت مبارزه با فساد و تلقین آن به شاه بحث کردند. محمدرضاشاه، به منظور تقویت مناسبات بین ایران و آمریکا، همکاری نظامی با آن کشور داشت و به جذب کمک‌های مالی مسافرتی به آمریکا پرداخت (یادداشت‌های سیاسی ایران ۱۳۹۵: ج ۱۳، ۱۱۶۳). استقبال گرمی از نخستین سفر شاه ایران به آمریکا به عمل آمد و روزنامهٔ منتقد نیویورک تایمز او را فردی اصلاح‌گر و دارای افکار مترقیانه دانست و اشاره کرد که یک گروه محافظه‌کار و ارتجاعی به نام هزارفامیل و، در رأس آن، مجلس سد راه اصلاحات هستند (روبین ۱۳۶۳: ۵۰). مقامات آن کشور از وجود فساد در دستگاه حاکم و رواج رشوه‌خواری در ایران سخن به میان آوردند و شاه تعهد کرد پس از بازگشت به ایران با تدوین قوانین مترقی اصلاحاتی را در کشور انجام دهد (مکی ۱۳۶۸: ۳۹۱). بنابراین، طرح قانون تصفیه و تصویب آن در کمیسیون دادگستری از یک جنبهٔ محصول سفر شاه به ایالات متحده بود.

به نظر آمریکاییان، در کشور ایران وجود یک جبههٔ نیرومند هزارفامیل که از ملاکان، بازرگانان، و خوانین مرتجع تشکیل شده، هر نوع پیشرفتی را متوقف و راکد گذارده است. حتی برنامهٔ هفت‌ساله، که برنامهٔ مهمی برای بهبود و پیشرفت کشور بود، به علت نفوذ و رسوخ در دستگاه دولتی، آشنا‌بازی، و گماردن افراد بی‌اطلاع خنثی شد (جامی ۱۳۵۷: ۴۹۳-۴۹۴). در زمان بازگشت شاه از ایالات متحده آمریکا، گفت‌وگوهای سطحی در مورد احتمال بهتر شدن وضعیت کشور وجود داشت. شاه هدف خود را کار، اتحاد، و مبارزه علیه فساد اعلام کرد (یادداشت‌های سیاسی ایران ۱۳۹۵: ج ۱۳، ۱۱۹۲). بدین ترتیب، طرح قانون تجدیدنظر در وزارت‌خانه‌ها و تصفیهٔ کارمندان دولت، به‌رغم حمایت برخی از نخبگان حاکم، تحت تأثیر القانات دولت آمریکا مبنی بر انجام اصلاحات در ایران نیز بود.

۴. دومین کابینهٔ ساعد و طرح قانون تجدیدنظر در تشکیلات وزارت‌خانه‌ها

ساعد با حمایت گستردهٔ فراكسیون اتحاد ملی روی کار آمد. در این زمان، باتوجه‌به نابه‌سامانی سال‌های اخیر، حادثهٔ سوءقصد به محمدرضاشاه در پانزدهم بهمن سال ۱۳۲۷، و ترس و نگرانی از مخالفت علنی با مقام سلطنت بارها از ضرورت روی‌کارآوردن

تأملی بر طرح قانون تصفیة کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندبه) ۹

«حکومت قوی» سخن می‌رفت (عظیمی ۱۳۷۴: ۲۸۶)، گرچه ساعد فرد موردنظر و کسی نبود که بتواند این مهم را برآورده کند و هنگامی که دولت با کمبود بودجه مواجه شد، برای پرداخت حقوق کارمندان به سمت بودجه‌های پروژه هفت‌ساله حمله‌ور شد (یادداشت‌های سیاسی ایران ۱۳۹۵: ج ۱۳، ۱۲۰۲). این مسئله یکی از علل اصلی توفیق نیافتن و شکست برنامه هفت‌ساله اول توسعه به‌شمار می‌رفت و اعتبار لازم به سازمان برنامه تخصیص داده نشد (ابتهاج ۱۳۷۱: ج ۱، ۳۲۹). برای مقابله با چنین مشکلاتی بود که دولت دست‌به‌کار شد و در کابینه ساعد، اصلاحاتی در نظام اداری کشور به‌وجود آمد. قانون تصفیة کارمندان دولت در اول تیر ۱۳۲۸ در پنج ماده به تصویب رسید. طبق ماده اول این قانون:

به دولت اختیار داده می‌شود که هیئتی مرکب از هفت نفر از اشخاص بصیر و مورداعتماد را تعیین نماید که در سازمان وزارت‌خانه‌ها و ادارات و شهرداری‌ها و بنگاه‌هایی که با سرمایه دولت تشکیل شده‌اند، تجدیدنظر نموده و تکلیف کارمندان دولت را معین کند (مجموعه قوانین دوره پانزدهم قانون‌گذاری ۱۳۲۹: ۴).

طبق این مصوبه، کارمندان دولت به دسته‌بندی الف، ب، ج تقسیم می‌شدند؛ بند الف شامل کارکنانی می‌شد که عملکرد خوبی داشتند و باید در ادارات باقی می‌ماندند. دسته دوم کارکنانی را در بر می‌گرفت که باید منتظر خدمت می‌شدند و موقتی از کار اداری کنار گذاشته می‌شدند. دسته سوم (بند جیمی‌ها) هم کارمندانی بودند که شایستگی برای خدمت نداشتند و باید اخراج می‌شدند.

این وظیفه برعهده هیئت موسوم به کمیسیون پاک‌سازی (Purge Commission) گذاشته شد و با بررسی پرونده و سابقه کارکنان ادارات و وزارت‌خانه‌ها به تعیین وضعیت آن‌ها اقدام می‌کردند. طبق همین قانون:

به کارمندان مشمول بند ب (دسته دوم) تاوقتی که در کارهای تولیدی، انتفاعی و فرهنگی مورداستفاده واقع نشده‌اند، حقوق فعلی آن‌ها داده خواهد شد. به خدمت کارمندان مشمول بند ج (دسته سوم) با استرداد کسوری که بابت بازنشستگی در مدت خدمت پرداخته‌اند، خاتمه داده می‌شود و به این طبقه از کارمندان در آینده به هیچ صورتی شغل دولتی رجوع نخواهد شد (همان: ۵).

طبق ماده دوم این مصوبه، بازرس‌ها موظف بودند فهرست همه اعضای وزارت‌خانه‌ها، بنگاه‌ها، و شهرداری‌ها را تهیه کنند و نظر خود را درباره هر یک به‌صراحت

اظهار و به هیئت هفت نفری منتخب ارسال کنند (همان). این هیئت هر اداره و بنگاه دولتی را که تشخیص می دادند، بازرسی و مطالعه می کردند، وضعیت سازمانی و حقوقی کارکنان آن را به مقامات بالا گزارش می دادند، و تمامی ادارات دولتی نیز وظیفه داشتند با آن‌ها همکاری کنند.

پیش‌بینی می شد طی یک سال ادارات دولتی تصفیه شوند. این قانون و هیئت تصفیه با عضویت آقایان محمد سروری، اسدالله ممقانی، نصرالله صبا، عبدالعلی لطفی، سیداحمد امامی، باقر شاهرودی، و محسن قریب کار خود را شروع کرد و به شناسایی متهمان اداری پرداخت و پس از چند ماه پرونده نه صد نفر از کارکنان نهادهای مهم و وزارتخانه‌ها مورد بررسی قرار گرفت (روزنامه پیک/ایران ۱۳۲۹: ۲). افزایش انتقاد از وضع عمومی کشور در نهایت به استیضاح دولت ساعد و استعفای او انجامید (ساعد مراغه‌ای ۱۳۹۳: ۳۰۰-۳۰۲). در این زمان، پرونده کارکنان حالت سرّی داشت و اسامی آن‌ها منتشر نشده بود.

۵. منصور و فعالیت کمیسیون پاک‌سازی (تصفیه)

با روی کار آمدن رجب‌علی منصور در اوایل سال ۱۳۲۹ فهرست اسامی به او تحویل داده شد. با انتخاب دکتر احمد هومن به ریاست کمیسیون پاک‌سازی، این هیئت به فعالیت پرداخت (روزنامه کیهان ۱۳۲۹ الف: ۸). جلسات هیئت تصفیه کارمندان دولت هفته‌ای چهار مرتبه (روزهای شنبه تا چهارشنبه) در کاخ گلستان تشکیل می شد و به کار پرونده‌ها رسیدگی می کرد (روزنامه کیهان ۱۳۲۹ ب: ۸)، اما طبق محافظه‌کاری سیاسی، منصور از بازکردن پاکت اسامی خودداری و زمانی که مستعفی شد پاکت را به رزم‌آرا تسلیم کرد (صفایی ۱۳۵۱: ج ۱، ۲۳۰-۲۳۱). بنابراین، قانون تصفیه در کابینه ساعد به تصویب رسید و اجرای آن تا پایان دوره صدارت منصور به طول انجامید. از طرفی، با توجه به مسامحه دولت‌ها در کوتاه کردن دست بند جیمی‌ها، تعدادی از اعضای هیئت تصفیه استعفا یا از حضور بر سر کار خودداری کردند. در نتیجه، اجرای قانون مذکور به تأخیر افتاد. با توجه به اوضاع داخلی مملکت و ویژگی‌های شخصیتی منصور آشکار شد که وی قادر نیست به اصلاحات ضروری جامعه عمل بپوشاند (عظیمی ۱۳۷۴: ۳۰۲). منصور تنها سه ماه در این مقام بود و با استعفای او، رزم‌آرا به نخست‌وزیری رسید. در نتیجه، پی‌گیری گزارش کار کمیسیون تصفیه به دوره او انتقال یافت.

۶. رزم‌آرا و موضوع تصفیه کارمندان دولت

حاج علی رزم‌آرا، که از رجال سیاسی و نظامی دوره متاخر قاجار و پهلوی بود، با هجوم متفقین به ایران به فرمان‌دهی لشکر یکم در تهران منصوب شد و با نارضایتی این سمت را پذیرفت و آن را سامان بخشید (رزم‌آرا ۱۳۸۲: ۱۴۰). او در ابتدای دهه ۱۳۲۰ چندین بار به مقام ریاست ستاد ارتش منصوب شد و اقدامات متعددی انجام داد. با فروکش کردن شعله‌های جنگ و خروج نیروهای اشغال‌گر از ایران، درکنار مشغله نظامی، به فعالیت‌های سیاسی روی آورد و در دوره نخست‌وزیری‌اش به فسادستیزی و تمرکززدایی پرداخت. رزم‌آرا در ششم تیر ۱۳۲۹ کابینه خود را تشکیل داد و در یازدهم تیر کابینه‌اش را به مجلس شورای ملی معرفی کرد (دولت‌های ایران ۱۳۷۹: ۲۳۸؛ عبدالله‌پور ۱۳۶۹: ۲۲۷). کابینه او عمدتاً از معاونان وزارت‌خانه‌ها و مدیران کل حرفه‌ای تحصیل کرده تشکیل می‌شد، به این امید که مقاصد اصلاح‌طلبانه آن را ثابت کند و جلوی آزادی عمل مفسدان در کشور را بگیرد. در آستانه نخست‌وزیری وی، نظام مالی کشور از هم گسیخته شد و وضع بودجه دولتی رو به وخامت نهاد و فقر و بی‌کاری پدیده‌هایی رایج و فراگیر شد (ایوانف ۱۳۵۶: ۱۳۸-۱۳۹). یکی از علل افزایش هزینه‌های دولت کثرت تعداد کارمندان دولتی و پیچیدگی کاغذبازی در ادارات و وزارت‌خانه‌ها بود. طبق ماده پنجم قانون تصفیه و تجدیدنظر باید نتیجه گزارش یک‌ساله هیئت به دولت ارائه می‌شد تا اجرا شود (مجموعه قوانین دوره پانزدهم قانون‌گذاری ۱۳۲۹: ۶)

در این زمان، انتظار می‌رفت که وی در مقام طرف‌دار اصلاحات اجتماعی و اداری بتواند با کسب اعتماد آمریکا، کمک‌های اقتصادی لازم را برای اجرای برنامه هفت‌ساله به دست آورد. به نظر آمریکاییان، رزم‌آرا تنها فردی بود که می‌توانست ایران را از بی‌ثباتی و ورشکستگی‌های مالی نجات دهد. کمی بعد او به اصلاحات دست زد و کمیته ویژه‌ای را برای بررسی فساد در رده‌های بالا تشکیل داد (آبراهامیان ۱۳۸۸: ۳۲۴). بدین ترتیب، او برای تحقق و اجرای تبلیغات پرسروصدای حکومت درباره براندازی فساد اداری دست‌به‌کار شد.

نکته قابل‌ذکر عدم پرداخت حقوق کارکنان دولت در دوره نخست‌وزیری رزم‌آرا است. او در میان کارمندان القا می‌کرد که تصویب‌نشده بودجه از طرف مجلس موجب تعویق پرداخت حقوق کارمندان شده است (جان‌زاده ۱۳۷۱: ج ۲، ۶۴۸-۶۴۹). او به اتفاق وزرای کابینه‌اش در مجلس حاضر شد و به تبیین سیاست‌های خویش پرداخت و در صحن مجلس،

با اشاره به وضعیت مخرب و بحرانی ادارات و نارضایتی عمومی از عملکرد آن‌ها در بیش‌تر نقاط کشور، به وکلای مجلس یادآوری کرد که تغییر در طرز کارهای اداری کشور در اولویت برنامه دولت قرار دارد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۹ الف). هنگام طرح برنامه‌های او در مجلس و گرفتن رأی اعتماد، بحث‌های جنجالی درباره این پیش‌نهاد مطرح شد. سیدمهدی پیراسته، نماینده زرنند و ساوه، نیز اشاره کرد: «یک قسمت دیگر کار ادارات این مملکت است که به مسخره‌بازی بیش‌تر شبیه شده است، از کاغذبازی، وضع این مملکت به‌صورتی افتاده که نمی‌توانیم تصور آن را بکنید» (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۹ ب).

بخش مهمی از این اصلاحات تجدیدنظر در ساختار وزارت‌خانه‌ها و برهم‌زدن تمرکز اداری کشور از طریق واگذاری نظام اداری استان‌ها به خود آن‌ها و تطبیق با تقسیمات جغرافیایی کشور بود. در نتیجه، تشکیلات اداری کلیه ادارات دولتی در کشور با قانون تقسیمات جغرافیای تطبیق داده شد (ساکما، سند ۲۴۰/۸۴۳۷).

در این زمان، در مجلس شورای ملی، همه نظرها به گزارش کمیسیون پاک‌سازی معظوف بود. با توجه به قدرت‌گیری جناح‌بندی‌ها و جریان‌های مخالف حاکمیت، اگر نخست‌وزیر دست به اخراج افراد مندرج در گزارش کمیسیون می‌زد، آنان پس از تشکیل جلسه برای دولت مشکلاتی ایجاد می‌کردند و چون نام بسیاری از دولت‌مردان بین‌بند جیمی‌ها بود، تسلیم نظر مجلس شد و پیش‌نهاد داد که دادگاه استینافی تشکیل شود تا این افراد بتوانند از خود دفاع کنند (یادداشت‌های سیاسی ایران ۱۳۹۵: ج ۱۳، ۱۲۲۸). طبق مندرجات باختر/امروز رزم‌آرا با این کار نشان داد: «تافته‌ای جدابافته نیست و کم‌ترین قدرت را برای جلوگیری از دزدان ندارد و نمی‌تواند دست آن‌ها را از خزانه عمومی و بیت‌المال کوتاه کند» (روزنامه باختر/امروز ۱۳۲۹ الف: ۲). بدین ترتیب، رزم‌آرا خواستار ادامه فعالیت کمیسیون بازسازی شد و تحقق و پی‌گیری گزارش کمیسیون پاک‌سازی را به مجلس واگذار کرد تا مبادا جبهه‌گیری برضد او افزایش یابد.

۷. مجلس شورای ملی و طرح گزارش کمیسیون تصفیه

مجلس شورای ملی، که در دوره سلطنت رضاشاه یکی از ارکان اصلی قدرت و ابزار اقتدارگرایی او به‌شمار می‌رفت، در برابر حوادث شهریور ۱۳۲۰ و کناره‌گیری او از قدرت، دور دیگری از حیات خویش را آغاز کرد و به یکی از مراجع قدرت تبدیل شد. در ادامه پی‌گیری کار کمیسیون تصفیه، این هیئت ابتدا در دوم مرداد ۱۳۲۹ گزارشی به دولت

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۱۳

ابلاغ کرد که اسامی مشمولان در آن درج شده بود (صفایی ۱۳۳۰: ۲۶). این اولین جنجال در کابینه رزم‌آرا به‌شمار می‌رفت. جبهه ملی، به‌رهبری دکتر مصدق، به‌عنوان بزرگ‌ترین مخالف دولت در صدد بود تا گزارش کمیسیون تصفیه را بزرگ کند و جلسات با حدت بیش‌تری ادامه یافت (یادداشت‌های سیاسی ایران ۱۳۹۵: ج ۱۳، ۱۲۳۵). فراکسیون جبهه ملی اعلام کرد تازمانی که رزم‌آرا قانون را در مورد مشمولان اجرا نکند، در هیچ جلسه‌ای شرکت نمی‌کند (دها ۱۳۷۰: ۸۲۰). در نتیجه، ابتدا روزنامه اطلاعات اسامی تعدادی از مشمولان بند جیم را، که ۲۴۱ نفر بودند، در چهاردهم شهریور منتشر کرد (روزنامه اطلاعات ۱۳۲۹ الف: ۱، ۱۲) و روز بعد مشمولان بندهای الف و ب را معرفی کرد (روزنامه اطلاعات ۱۳۲۹ ب: ۱، ۵).

رزم‌آرا که بر سر دوراهی قرار گرفته بود، برای حفظ آبروی کابینه‌اش، لایحه‌ای به مجلس تقدیم کرد تا به شکایت قربانیان گزارش هیئت رسیدگی کنند و پرونده‌های هیئت تصفیه بررسی شوند (عظیمی ۱۳۷۴: ۳۱۳). تقدیم لایحه و نتیجه گزارش به کمیسیون دادگستری مجلس به این دلیل بود که اشتباهاتی در آن صورت گرفته بود و در نتیجه افزایش نارضایتی‌ها، دولت در صدد آرام کردن اوضاع برآمد (روزنامه کوشش ۱۳۲۹: ۱). او پس از برخورد با نام کسانی چون قوام‌السلطنه، تدین، بدر، دکتر مشرف نفیسی، سردار فاخر حکمت، رئیس وقت مجلس، دکتر اقبال، اعتبارالدوله، مورخ‌الدوله، سهیلی، شاه‌بختی، خسرو هدایت، و غیره در اتخاذ تصمیم درماند و برای بررسی قانونی آن را در اختیار بوذری، وزیر دادگستری، قرار داد و به کمیسیون دادگستری مجلسین فرستاد. بعد از ارائه گزارش به مجلس، بین نمایندگان درباره ماهیت این قانون و نحوه اجرای آن مذاکرات ضدونقیضی مطرح شد. رزم‌آرا تصمیم‌گیری در مورد این پرونده را به مجلس ارجاع داد، در حالی که طبق قانون مصوب تیر ۱۳۲۸ دولت مسئول اجرای گزارش هیئت تصفیه بود. برخی از نمایندگان و افرادی که مشمول این قانون شده بودند، از کارمندان دولت به‌شمار نمی‌رفتند. دکتر مصدق، به‌نماینده‌گی از جبهه ملی، ضمن انتقاد از تصمیمات هیئت تصفیه در شناسایی افراد و اعتقاد به تجدیدنظر در کار کسانی که به‌ناحق در بند جیم گذاشته شده‌اند، عملکرد کابینه را در تعیین تکلیف متهمان و اقدام برای اصلاح دستگاه‌ها اداری کشور نامناسب توصیف کرد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۹ ج).

دکتر مصدق اجرانشدن تصمیمات هیئت تصفیه را عامل رسوایی ایران در جهان دانست و ضمن اشاره به مخالفت جبهه ملی با دولت رزم‌آرا، خاطر نشان کرد اگر نتیجه گزارش‌های

این هیئت اجرایی نشود، انقلاب به وجود می‌آید. محمود نریمان، به نمایندگی از طرف فراکسیون وطن، به تحسین عملکرد هیئت تصفیه در شناسایی کارکنان گناه‌کار وزارت‌خانه‌ها و ادارات مهم دولتی پرداخت و از مسامحه دولت در پی‌گیری این گزارش‌ها انتقاد کرد (همان). رزم‌آرا در پاسخ به طرف‌داران اجرای پیش‌نهاد هیئت تصفیه، با اشاره به این‌که دولت پس از دریافت گزارش هیئت در دوم مرداد ۱۳۲۹ دست‌به‌کار شده است و برخلاف قانون مصوب تیر ۱۳۲۸ دویست نفر از بازنشستگان هستند که نباید مشمول بند جیم می‌شدند و تعدادی نیز از قضات و وزرا هستند که نهادهای دیگری متولی رسیدگی به کار آن‌هايند، خاطر نشان کرد:

دولت وظیفه خود را انجام داده است و در تاریخ سوم مرداد ۱۳۲۹ در حدود ۴۵۰ نفر از کارمندان دولت تدریجاً برکنار شدند، ولی این کار، کاری نیست که در یک روز یا یک دقیقه انجام شود و این مستلزم عمل و اقداماتی بوده که باید انجام شود... کارمندان دولت مطابق آماری که در دست است ۱۵۸ هزار نفرند که فقط به وضعیت نه صد نفر از کارمندان دولت رسیدگی شده، بسیار خوب خواهد شد که این رسیدگی نسبت به همه کارمندان دولت بشود و اجرا و رسیدگی به یک عده معدودی از آن‌ها، عمل منصفانه‌ای نیست و برای رفع این اشکالات لایحه‌ای تهیه کرده‌ایم و تقدیم مجلس می‌کنیم و تقاضا دارم که نسبت به این لایحه توجه بفرمایید (همان).

در جلسات بعدی، در صحن مجلس مذاکراتی درباره کمیسیون تصفیه و انتقاد از روال کار اعضای این هیئت و غرض‌ورزی موجود در تصمیم‌گیری آن ارائه شد. برخی از نمایندگان، که به‌زعم خود به‌ناحق مشمول بندهای ب و جیم قانون مذکور شده بودند، ترجمان سایر مشمولان بیرون از مجلس در وزارت‌خانه‌ها بودند و آن را تصمیمی ناعادلانه و ظالمانه دانستند. در نتیجه مخالفت بیش‌تر نمایندگان با این قانون، به‌رغم اصرار منتقدان دولت مبنی بر اجرای کامل گزارش کمیسیون تصفیه، قانون مذکور به‌علت مغایرت با قانون استخدام و تبعیض در رسیدگی به پرونده‌هایی که به‌صورت گزینشی تنها به پیشینه‌نه‌صد نفر از کارکنان دولت در تهران و شهرستان‌ها اشاره کرده بود (امیرعلایی ۱۳۶۳: ۸۵)، به‌حالت تعلیق درآمد و گزارش کمیسیون دادگستری بدین شکل قرائت شد:

کمیسیون دادگستری، با حضور وزیر دادگستری، لایحه دولت مربوط به اصلاح قانون تصفیه را در چند جلسه مورد رسیدگی قرار داد. با توجه به این‌که عمل تصفیه در تعیین تکلیف کارمندان دولت ناقص و از ۱۵۸۰۰۰ نفر کارمند [دولت] فقط نسبت به

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۱۵

نه صد نفر از آن‌ها به شکل ناقص و گزینشی اظهار نظر نموده است که بین این عده هم چند نفر از نمایندگان مجلسین سنا و شورای ملی و عده‌ای از قضات دادگستری و وزرا را نیز داخل در مستخدمین نموده که این عمل نه فقط خارج از حدود اختیارات و صلاحیت هیئت تصفیه بوده، بلکه مخالف با اصول قضایی و قانون اساسی ایران می‌باشد. به علاوه هیئت مزبور برخلاف قانون تعدادی از بازنشستگان و عده‌ای از غیرشاغلین را نیز مشمول شناخته که نسبت به این قسمت‌ها نیز از حدود وظایف قانونی خود خارج شده است. بنابراین، کمیسیون [دادگستری] با توجه به لزوم اصلاح قانون سابق تصفیه، لایحه پیش‌نهادی دولت [مبنی بر تعیین تکلیف گزارش کمیسیون تصفیه] را با اصلاحات کافی در ضمن سه ماده تصویب و اینک برای شور اول تقدیم مجلس شورای ملی می‌نماید (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۹ د).

طرح پیش‌نهادی کمیسیون دادگستری، که بر تداوم اجرای قانون تصفیه با افزایش تعداد اعضای هیئت و ضرورت به کارگیری افراد شایسته، متخصص، معتمد، و با تجربه تأکید داشت، در جلسات بعدی مجلس مطرح شد و بر تداوم اجرای قانون تصفیه و برخورد قاطعانه با کارگزاران و کارکنان غیرمسئول و خاطی در ادارات دولتی و وزارتخانه‌ها تأکید شد.

۸. سرنوشت قانون تصفیه کارمندان دولت

بعد از انتشار اسامی مشمولان، وقتی نتیجه برای تعیین تکلیف به کمیسیون دادگستری، زیر نظر دکتر سجادی و به رهبری جواد عامری، فرستاده شد (مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۵/۸۳/۳/۴/۶۹)، برخی مخالف آن بودند و در توجیه مخالفت خویش تصریح می‌کردند که نه با اصل مسئله، بلکه با روش اجرای آن مخالف‌اند و هیئت تصفیه بدون ارائه شاهد و مدرک به تخلف آن‌ها رأی داده، به ایجاد تشنج داخلی منجر شده، و در مجامع و جراید خارجی هیئت حاکمه ایران را دزد معرفی کرده است. قاسم فولادوند، نماینده بروجرد، اشاره کرد:

هیئت تصفیه یک عده از اشخاص شریف مملکت را لکه‌دار نموده، یک عملیاتی برخلاف قانون کرده‌اند. باید از حیثیت آن اشخاص دفاع کرد و پشت این تریبون توضیح داد که ملت ایران بدانند این آقایان سوء نظر داشته و غرض ورزی کرده‌اند. این قانون را به این شکل، باید بعد از بحث و شور، رد کنند، زیرا ممکن است برای آن‌هایی

که در اطراف مملکت هستند، تولید ابهام نماید. باید آمد این جا صحبت کرد و ثابت نمود که چرا این قانون با سوء نظر و غرض ورزی انجام شده است و عیوب قانون چیست (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۹ هـ).

با افشای نام مشمولان طرح تسویه از نخست وزیر، معاونان، مدیران کل، و اعضای عالی رتبه وزارت خانه‌ها (مهدی نیا ۱۳۶۶: ۱۳۰-۱۳۹) نام افرادی در بند جیم به چشم می خورد که معتمد مردم بودند و در مقابل، نام افرادی در بندهای الف و ب وجود داشت که روایت های مختلفی از فساد آنها مطرح بود و این نشان از اعمال نظر خصوصی و تسویه حساب های شخصی در تنظیم گزارش داشت (روزنامه اطلاعات ۱۳۲۹ د: ۱). مداخله شرکت نفت انگلیس و آقای سدان (Seddon)، نماینده این شرکت، در نتیجه کار هیئت و ارتباط برخی اعضای مؤثر هیئت با او در این تصمیم بی تأثیر نبود (رکن زاده آدمیت ۱۳۴۸: ۸۹). اعلام خبر رد این لایحه سروصدای زیادی برپا کرد و بسیاری از گروه ها و افرادی هم چون اعضای جبهه ملی را، که خواهان اجرای دستورهای کمیسیون تصفیه بودند، به واکنش واداشت و به دولت مردان و وکلای مخالف قانون مذکور انتقادات تندی کردند (سفری ۱۳۷۱: ج ۱، ۳۴۷-۳۴۸). با توجه به اهمیت این مصوبه و اختلاف نظر میان کارکنان دولت و نمایندگان که اجرا یا عدم اجرای قانون تصفیه به طور مستقیم یا غیرمستقیم منافع آنها را تحت تأثیر قرار می داد، بحث وجدل های زیادی بین آنها صورت گرفت. از این منظر، بداقبالی رزم آرا منحصر به مسئله نفت نماند و او به هر طرف که رفت جز حیرتش نیفزود (موحد ۱۳۹۲: ج ۱، ۱۴۵-۱۴۶). گرچه رزم آرا بر آن بود که اجرای قانون تصفیه کارکنان گامی در جهت مبارزه با فساد اداری است، بعد از انتشار اسامی مشمولان در مجلس اعلام کرد در حدود چهارصد نفر از کارمندان دولت را برکنار کرده است و وزرا، وکلای مجلس، و قضات هم چنان بر سر کار ماندند (صفایی ۱۳۳۰: ۲۸).

کمیسیون دادگستری در نتیجه مخالفت رجال و دولت مردان با این قانون، در دوم آبان، با لغو قانون تصفیه موافقت کرد (روزنامه اطلاعات ۱۳۲۹ ج: ۴). این کمیسیون روز چهاردهم آبان گزارش کار خود را به مجلس ارائه داد. مذاکرات در جلسات بعدی نیز ادامه پیدا کرد و در نهایت، گزارش کمیسیون دادگستری راجع به تصفیه کارمندان به مجلس آمد و با مخالفت اکثریت نمایندگان رد و ابطال این مصوبه پس از چندین ماه تنش و حواشی اعلام شد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۹ و). بدین ترتیب، طرح تصفیه کارمندان دولت، هم چون بسیاری از مصوبات دیگر، به این دلیل که پای اقویا و برخی اشخاص ذی نفوذ به آن باز می شد ناکام ماند.

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۱۷

درباره واکنش مضمولان هم باید گفت که انتشار گزارش کمیسیون پاک‌سازی، که رزم‌آرا مهروموم شده از منصور تحویل گرفته بود، پریشانی و جنجالی بزرگ را برضد دولت برانگیخت، دولت را در معرض واکنش منتقدان قرار داد، و در کابینه شکاف ایجاد کرد. رزم‌آرا این موضوع را نتیجه تصمیم دربار دانست و بند جیمی‌ها را برضد دربار شوراند (رحمانیان ۱۳۹۴: ۴۱۷). مضمولان بندهای سه‌گانه کمیسیون هم واکنش نشان دادند؛ برخی از بند جیمی‌ها و دسته دوم (مضمولان بند ب) با پرداخت رشوه و پول به جراید و نمایندگان سعی در حفظ آبروی خود داشتند تا نام آن‌ها منتشر نشود (مجله کارزار ۱۳۲۹: ۱). یک عده از مضمولان خود را بی‌گناه می‌دانستند و از نفوذ دست‌های پشت‌پرده در انتخاب افراد بدون توجه به واقعیت سخن گفتند (مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۷۲۷/۱۱/۱/۸۶). تعدادی دیگر که حاضر نبودند از ثروت و پول مملکت دور شوند، با آن‌ها هم صدا شدند. مضمولان بند سوم (بند جیم) همین‌طور به ناسزاگفتن و تهدید اعضا و رهبران هیئت تصفیه و جبهه‌بندی در بیرون از مجلس پرداختند (مجله ترقی ۱۳۲۹: ۱، ۱۹). در منزل برخی از بند جیمی‌ها، جلساتی برای جلب رضایت سناتورها در رد قانون تصفیه برگزار شد (روزنامه باختر/امروز ۱۳۲۹ د: ۴). رفتار مضمولان و اعتراض به نتیجه گزارش کمیسیون عامل مهمی در دل‌سردی رزم‌آرا از پی‌گیری و اجرای این قانون به‌شمار می‌رفت. باتوجه به تعداد پرونده‌ها و افرادی که برای بررسی انتخاب شده بودند، مشکلاتی در روند اجرای قانون تجدیدنظر و تصفیه کارمندان به‌چشم می‌خورد؛ تبعیض اساسی این بود که از ۱۵۰ هزار کارمند دولت در این زمان (روزنامه باختر/امروز ۱۳۲۹ ب: ۲) تنها به پیشینه نه‌صد نفر رسیدگی شده بود. هم‌چنین، به‌موجب اسنادی که از خانه‌سدان، نماینده شرکت نفت ایران و انگلیس، پیدا شد، چند نفر از تصفیه‌شدگان سرشناس به‌توصیه شرکت نفت در شمار بند جیمی‌ها درآمده بودند (امیرعلایی ۱۳۶۳: ۸۴-۸۵). از طرفی، بسیاری از اعضای هیئت تصفیه از این کار منصرف شدند و از ادامه همکاری با آن خودداری کردند، چراکه بازرسی کار ادارات به‌وسیله این هیئت را خلاف موازین قضایی و آزادی افراد می‌دانستند. نکته دیگر فقدان ضمانت اجرایی برای پی‌گیری و عملیاتی کردن قانون تصفیه بود. پیتز آوری گفته است:

کمیسیون تصفیه هرگز پیش‌بینی نکرده بود که یافته‌های آن نیاز به اجرای کامل یا مؤثر [قانون تجدیدنظر و تصفیه] دارد، زیرا در شرایط وجود یک قوه مجریه ضعیف، رزم‌آرا دلیلی برای اجرای این یافته‌ها و نتایج کار کمیسیون نمی‌دید و برای مجلس راهی جز

باطل کردن گزارش هیئت تصفیه نگذاشت... در نتیجه کمی بعد مجلس مناسب دید مسئله جنجالی نفت را جای‌گزین موضوع تصفیه کند (آوری ۱۳۷۱: ج ۲، ۳۶۲).

بیش‌تر مشمولان بندهای ب و جیم قانون مذکور را ابزاری برای انتقام‌جویی و دسیسه‌گری سیاسی کارگزاران و مقامات بالای دولتی علیه رقبای خویش می‌دانستند. رکن‌زاده آدمیت، از وکلای مجلس، می‌گوید:

این هیئت گرچه در بعضی از موارد تشخیص براساس دلایل درست بود، از حب و بغض و از تأثیر اعمال نظر دولت برکنار نماند. چنان‌چه قوام السلطنه را که هرگز کارمند دولت نبود و جزو مشاغل استان‌داری و وزارت و ریاست‌الوزاری، سابقه خدمت نداشت، در بند جیم قرار داد. نام او و نام فاخر حکمت به تحریک منصورالملک نخست‌وزیر در لیست بند جیم آمده بود (رکن‌زاده آدمیت ۱۳۴۸: ۸۷).

در میان مشمولان بند جیم، کارمندانی معتمد وجود داشتند و در مقابل در قسمت بند الف و ب نام افرادی به چشم می‌خورد که در نزد عموم و جاهتی نداشتند و فاقد صلاحیت لازم برای خدمت به مردم بودند. این موضوعات را مردم نتیجه اعمال نظرهای شخصی و تمایلات مثبت و منفی می‌دانستند (روزنامه/اطلاعات ۱۳۲۹ د: ۱). ملک‌زاده هیربد، از رجال نظامی که مشمول بند جیم شده بود، اظهار داشت: «امروزه گلشائیان‌ها، به نام تصفیه و تحول، من و امثال مرا، چون تهور و جلوگیری و انتقاد از عملیات خائنانه همان دست‌پرورده‌های میلیسپو و غیره داریم، برخلاف صریح قانون از کار برکنار و بازنشسته می‌کنند» (ملک‌زاده هیربد ۱۳۲۸: ۱۱۹). به‌رغم اعتراض مشمولان، سرانجام متنفذان کشور قانون تصفیه کارمندان را در ۲۶ آبان به‌زعامت فاخر حکمت، رئیس بند جیمی‌های مجلس، لغو کردند و قبح نادرستی و فساد از میان اجتماع هیئت حاکمه رخت بریست (مشیر ۱۳۸۰: ۴۹).

قانون تصفیه در بهترین حالت به‌صورت گزینشی، موردی، و ناقص به‌اجرا گذاشته شد و در میان پرونده‌های کمیسیون تصفیه، مقامات چالش‌برانگیز انتخاب شدند. در نتیجه کارکنان وزارت کشور، سازمان جنگل‌داری، و وزارت فرهنگ در نامه‌های متعددی به نخست‌وزیر و رئیس مجلس سنا (تقی‌زاده) به انتقاد از عملکرد هیئت تصفیه و شتاب‌زدگی ناآگاهانه آن در معرفی افراد بندهای سه‌گانه پرداختند (مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۷۲۷/۱۱/۱/۸۶). این قانون برای تصفیه کارمندان خاطی نبود، بلکه یک عده سیاسی بودند که می‌خواستند مخالفان و رقبای خود را به این صورت از صفحه

روزگار محو کند (صفایی ۱۳۳۰: ۱۰۷). به‌علاوه، هیئت تصفیه از حدود وظایف خود تخطی کرده بود و جمعی از اعضای قوه مقننه و قوه قضائیه را که جز کارمندان دولت نبودند مشمول بند جیم قرار داده بود، در صورتی که تعرض به حقوق و حسن شهرت آن‌ها موکول به سلب مصونیت پارلمانی یا سلب صلاحیت قضایی بود. کمیسیون تصفیه به‌شکل خودسرانه دست به انتشار اسامی کارکنان عالی‌رتبه دولت زد. این اقدام در واقع توطئه‌ای برای تضعیف موقعیت رزم‌آرا بود، چراکه بعد از دریافت فهرست از دولت منصورالملک، به‌سرعت اقدام نکرد و به آن با دیده اغماض نگریست. بنابراین، پس از تهیه فهرست، در طرد اشخاص بند جیم اقدامی به‌عمل نیامد (گلشائیان ۱۳۷۷: ج ۲، ۸۱۰). سرانجام، کمیسیون قضایی مجلس پیش‌نهاد بی‌اعتباری و ابطال کمیسیون و تصمیمات هیئت پاک‌سازی را به مجلس سنا فرستاد (یادداشت‌های سیاسی ایران ۱۳۹۵: ج ۱۳، ۱۲۴۲). لغو تصمیمات هیئت تصفیه باعث ابراز مخالفت نمایندگان شد که از حسن شهرت برخوردار بودند و برخی از آن‌ها از جمله دکتر معظمی، نماینده کاشان، و دکتر طباطبائی، نماینده نائین، که ابطال آن را توهین به قانون‌گذاری دانستند، از مقام نمایندگی استعفا کردند (روزنامه‌باختر / امروز ۱۳۲۹ ج: ۲). بدین ترتیب، طرح هیئت تصفیه تعطیل شد و دولت نتوانست جلوی فساد اداری و لابی‌گری متنفذان اداری و خاندان‌های دیوان‌سالار را بگیرد و چند ماه بعد با ترور رزم‌آرا پروژه اصلاح دستگاه اداری و حذف فساد ناکام ماند.

۹. نتیجه‌گیری

افزایش تعداد کارکنان دولت و حجیم‌شدن نظام اداری که با پیچیدگی‌ها و کاغذبازی‌های مرسوم، فساد، و ناکارآمدی همراه بود، در اواخر دهه ۱۳۲۰ دولت را بر آن داشت که با تغییر و اصلاح ساختار و تشکیلات وزارت‌خانه‌ها و ارزش‌یابی از کارکنان دولتی به‌تقلیل و تصفیه آنان بپردازد. فکر تصفیه انعکاس احساسات و تحقق خواسته عموم مردم برای خاتمه بی‌نظمی اداری و کنارگذاشتن افراد ناپاک ادارات دولتی بود. تشکیل کمیسیون تصفیه از جمله مهم‌ترین اقدامات اصلاحی دولت برای مقابله با ناکارآمدی نظام اداری و بررسی وضعیت ادارات به‌شمار می‌رفت. هیئت تصفیه بعد از یک سال نتیجه بررسی‌ها و گزارش خود را، که شامل رسیدگی به پرونده نه‌صد نفر از ۱۵۰ هزار نفر کارمند دولت بود، منتشر کرد، اما هیجان فکری و شتاب‌زدگی در انجام بررسی کمیسیون تصفیه مانع از اجرای صحیح و قانونی این طرح شد. در بین اسامی، افرادی بودند که ثروت و قدرت زیادی

داشتند و ازسویی وجود ملاحظات سیاسی و ترس دولت رزم‌آرا از تبانی دیوان‌سالاران صاحب‌نفوذ و ازسوی دیگر، همکاری نکردن مجلس و نمایندگان با رزم‌آرا برای اثبات گناه بند جیمی‌ها باعث شد که نتیجه عمل هیئت تصفیه با نگرش عمومی و موازین قضایی منطبق نباشد و در نتیجه قانون تصفیه به فراموشی سپرده شد. نشر گزارش هیئت تصفیه باعث واکنش مشمولان و نامه‌نگاری آن‌ها با مقامات حکومت برای تجدیدنظر در محتوای گزارش شد. وجود نواقص بنیادین و کاستی‌های عمیق و جدی در شاکله نظام اداری کشور، وابستگی و ناکارآمدی دیوان‌سالاری، شتابزدگی و افراط و تفریط در کار تصفیه و تهیه گزارش کمیسیون، و غلبه تسویه‌ها و انتقام‌گیری‌های شخصی سبب شد این قانون اجرا نشود و به‌مانند بسیاری از قوانین اصلاح نظام اداری در دوره پهلوی، در محاق فرو رود و ردوبطال آن در مجلس شورای ملی یکی دیگر از برنامه‌های ناموفق و شکست‌خورده دولت رزم‌آرا بود.

علاوه بر ضعف و محدودیت‌های اجرایی هیئت تصفیه و فقدان راه‌کاری برای اجرای کامل این قانون، شتاب روند تحولات داخلی در گذار از دهه ۱۳۲۰ به ۱۳۳۰ و تغییر گفتمان‌های سیاسی رژیم پهلوی، وجود نظرها و مسائل شخصی و غرض‌ورزی در عزل و تعقیب رقبا بین کارگزاران حکومت، سوءاستفاده از این مصوبه با هدف منافع شخصی، اختلافات شدید فراقسیون‌ها و جریان‌ها و جناح‌های سیاسی مجلس‌های پانزدهم و شانزدهم شورای ملی، عدم توافق نمایندگان و همراهی آن‌ها با دولت بر سر اجرای این لایحه، افراط و تفریط هیئت تصفیه در شناسایی کارکنان خاطی و وظیفه‌شناس، و غیره از عواملی بود که نظام اداری کشور، با وجود اهمیت راه‌بردی در کارآمدی و توسعه نظام سیاسی و حاکمیت، بهبود چندانی پیدا نکند. در نتیجه، کمیسیون تصفیه به کمیسیون دسیسه و «تسویه حساب شخصی» تبدیل شد. این بود که بسیاری از کژتابی‌ها و معضل‌های سستی دیوان‌سالاری در این برهه هم‌چنان تداوم و به دهه بعد انتقال یافت. نظام اداری ایران به‌عنوان تابعی از فرهنگ سیاسی جامعه و حکومت در چرخه استبداد باقی ماند و تحت تأثیر منافع شخصی شاه و به‌ویژه کارگزاران و رجال حکومتی قرار داشت.

نکته دیگر این‌که اظهارات و تبلیغات پرسروصدای شاه و دولت‌های دهه ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ علیه فساد و ناکارآمدی نتایج گزارش کمیسیون تصفیه عملاً ضربه‌ای از جانب نخبگان حاکم بر ضد خودشان بود و همین به بسیاری از مردم اثبات کرد که بخش زیادی از مقامات و تکنوکرات‌ها در دیوان‌سالاری کشور افراد وظیفه‌شناسی نبودند و به لحاظ کار و تخصص

سازمانی تابع قوانین استخدامی نیستند. از این رو، تبعات روانی زیادی برجای گذاشت و در پوچ و بی‌اساس بودن ادعای منادیان اصلاح و مبارزه با فساد و تلاش برای حفظ منافع شخصی و نه تأمین راه‌بردهای استاندارد اداری صحنه گذاشت. نتیجه مهم پژوهش وقتی حاصل می‌شود که به تأثیر از ساختار سیاسی کشور و فقدان راه‌کارهای دقیق نظارت و ارزیابی کار کارمندان اداری وزارت‌خانه‌ها و عدم حس مسئولیت بسیاری از کارمندان دولت در قبال وظیفه سازمانی، به فساد و ناکارآمدی موجود در نظام اداری اشاره شود که در اواخر دهه ۱۳۳۰ و اوایل دهه ۱۳۴۰ باعث شد فصلی از برنامه موسوم به انقلاب سفید به انقلاب اداری اختصاص داده شود. قانون «تصفیه» در تقلیل بودجه و کاهش تشکیلات دست‌وپاگیر اداری تأثیر نداشت و با مخالفت بسیاری از کنش‌گران سیاسی، که آن را ابزار برای بدخواهان مملکت با هدف کنارزدن رقبا می‌دانستند، روبه‌رو و در نهایت ابطال شد. چنانچه اجرای قانون تصفیه به‌عنوان خواسته عمومی و اقدامی ضروری برای پویایی و کارآیی دیوان‌سالاری محقق می‌شد و از سوی دیگر، خوش‌بینی و اعتماد ملت هرچه دقیق‌تر، جامع‌تر، روشن‌تر، و منطبق‌تر با موازین قضایی و حقوقی و با رعایت اصول بازرسی و ارزش‌یابی اداری انجام می‌گرفت و با روش‌های بی‌طرفانه و به‌دور از حب و بغض شخصی صورت می‌گرفت و در کل کشور به‌انجام می‌رسید، بی‌شک ارزش و اهمیت بیش‌تری پیدا می‌کرد و ای‌بسا با چالش کم‌تر و موفقیت و نتایج درخشان‌تری هم مواجه می‌گشت.

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۸)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آوری، پیتر (۱۳۷۱)، *تاریخ معاصر ایران*، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: عطایی.
- ابتهج، ابوالحسن (۱۳۷۱)، *خاطرات*، تهران: علمی.
- ارجمند، محمد (۱۳۸۵)، *شش سال در دربار پهلوی*، تهران: پیکان.
- امیراحمدی، احمد (۱۳۷۳)، *خاطرات نخستین سپهبد ایران*، به‌کوشش غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی.
- امیرعلایی، شمس‌الدین (۱۳۶۳)، *خاطرات من در یادداشت‌های پراکنده*، تهران: دهخدا.
- ایوانف، م. س. (۱۳۵۶)، *تاریخ نوین ایران*، ترجمه هوشنگ تیزابی، تهران: توده.
- جان‌زاده، علی (۱۳۷۱)، *خاطرات سیاسی رجال*، به‌اهتمام علی جان‌زاده، تهران: ارمغان.

خواججه‌نوری، ابراهیم (۱۳۵۷)، *بازیگران عصر طلایی*، تهران: جاویدان.
دولت‌های ایران از میرزا نصرالله‌خان مشیرالدوله تا میرحسین موسوی (۱۳۷۹)، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

دها، حسین (۱۳۷۰)، *یادداشت‌های عمری*، لس‌آنجلس: اقبال.
رزم‌آرا، حاج‌علی (۱۳۸۲)، *خاطرات و اسناد سپهبد حاج‌علی رزم‌آرا*، به‌کوشش کامبیز رزم‌آرا و کاوه بیات، تهران: شیرازه.

رکن‌زاده‌آدمیت، محمدحسین (۱۳۴۸)، *سردار فاخر حکمت*، تهران: روز
روبین، باری (۱۳۶۳)، *جنگ قدرت‌ها در ایران*، ترجمه محمود مشرقی، تهران: آشتیانی.

روزنامه‌اطلاعات (۱۴ شهریور ۱۳۲۹ الف)، س ۲۳، ش ۷۳۱۸.

روزنامه‌اطلاعات (۱۵ شهریور ۱۳۲۹ ب)، س ۲۳، ش ۷۳۱۹.

روزنامه‌اطلاعات (۲ آبان ۱۳۲۹ ج)، س ۲۳، ش ۷۳۵۶.

روزنامه‌اطلاعات (۲۰ شهریور ۱۳۲۹ د)، س ۲۳، ش ۷۳۲۳.

روزنامه‌باخترا/امروز (۱۵ شهریور ۱۳۲۹ الف)، س ۱، ش ۳۲۸.

روزنامه‌باخترا/امروز (۱۶ شهریور ۱۳۲۹ ب)، س ۱، ش ۳۲۹.

روزنامه‌باخترا/امروز (۲۵ آبان ۱۳۲۹ ج)، س ۱، ش ۳۸۲.

روزنامه‌باخترا/امروز (۲۷ آبان ۱۳۲۹ د)، س ۱، ش ۳۸۴.

روزنامه‌پیک ایران (۱۶ شهریور ۱۳۲۹)، س ۲، ش ۶۱.

روزنامه‌کوشش (۲۲ بهمن ۱۳۲۹)، س ۲۳، ش ۷۳۵۱.

روزنامه‌کیهان (۱۶ خرداد ۱۳۲۹ الف)، س ۹، ش ۲۱۴۳.

روزنامه‌کیهان (۱۸ خرداد ۱۳۲۹ ب)، س ۹، ش ۲۱۴۵.

ساعده مراغه‌ای، محمد (۱۳۹۳)، *خاطرات سیاسی محمدساعده مراغه‌ای*، به‌کوشش باقر عاقلی، تهران: نامک.

ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران)، سند ۲۴۰/۸۴۳۷، ۲۹۷/۳۸۸۰۴.

سفری، محمدعلی (۱۳۷۱)، *قلم و سیاست*، تهران: نامک.

صفایی، ابراهیم (۱۳۵۱)، *نخست‌وزیران ایران*، تهران: انجمن تاریخ.

صفایی، عبدالصاحب (۱۳۳۰)، «جالب‌ترین خاطراتم در مجلس شانزدهم دو چیز است»،
سال‌نامه دنیا، س ۷.

عبدالله‌پور، احمد (۱۳۶۹)، *نخست‌وزیران ایران*، تهران: علمی.

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۲۳

عظیمی، فخرالدین (۱۳۷۴)، بحران دموکراسی در ایران، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: البرز.

کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۲)، اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.

گازیوروسکی، مارک جی. (۱۳۷۱)، سیاست خارجی آمریکا و شاه، ترجمه فریدون فاطمی، تهران: مرکز.

گلشائیان، عباسقلی (۱۳۷۷)، گذشته‌ها و اندیشه‌های زندگی یا خاطرات من، تهران: اینشتین.
مجد، محمدقلی (۱۳۹۵)، ایران، پل پیروزی؛ سرزمین قحطی، ترجمه علی فتحعلی‌آشتیانی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

مجد، محمدقلی (۱۳۹۶)، شهریور ۱۳۳۰: اسرار حمله متفقین به ایران، ترجمه علی‌اکبر رنجبر کرمانی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

مجله ترقی (۱۳ شهریور ۱۳۲۹)، دوره ۷، ش ۱۴.

مجله خواندنی‌ها (۱۴ آبان ۱۳۲۱)، س ۳، ش ۹.

مجله کارزار (۱۳ شهریور ۱۳۲۹)، س ۵، ش ۱۸۳.

مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره دوازدهم قانون‌گذاری (۱۳۲۷)، تهران: مجلس.

مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره سیزدهم قانون‌گذاری (۱۳۲۸)، تهران: مجلس.

مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره پانزدهم قانون‌گذاری (۱۳۲۹)، تهران: مجلس.

مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۵/۸۳/۳/۴/۶۹.

مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۷۲۷/۱۱/۱/۸۶.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی (۲۲ مرداد ۱۳۲۱)، دوره ۱۳، جلسه ۷۹.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی (۶ تیر ۱۳۲۹ الف)، دوره ۱۶، جلسه ۴۱.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی (۱۱ تیر ۱۳۲۹ ب)، دوره ۱۶، جلسه ۴۳.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی (۱۶ شهریور ۱۳۲۹ ج)، دوره ۱۶، جلسه ۵۶.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی (۲۶ شهریور ۱۳۲۹ د)، دوره ۱۶، جلسه ۶۰.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی (۲ مهر ۱۳۲۹ ه)، دوره ۱۶، جلسه ۶۲.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی (۲۵ آبان ۱۳۲۹ و)، دوره ۱۶، جلسه ۸۳.

مشیر، مرتضی (۱۳۸۰)، خاطراتی از سپهبد اسدالله صنیعی، لس‌آنجلس: شرکت کتاب.

مکی، حسین (۱۳۶۸)، خاطرات سیاسی، تهران: علمی.

۲۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

- ملک‌زاده هیرید، حسن (۱۳۲۸)، سرگذشت حیرت‌انگیز، تهران: بی‌نا.
- مؤید امینی، داود (۱۳۲۱)، از سوم تا بیست‌وینجم شهریور ۱۳۲۰، تهران: خودکار.
- موحد، محمدعلی (۱۳۹۲)، خواب آشفته نفت: دکتر مصدق و نهضت ملی ایران، تهران: کارنامه.
- مهدی‌نیا، جعفر (۱۳۶۶)، زندگی سیاسی رزم‌آرا، تهران: پاسارگارد.
- میلسپو، آرتور (۱۳۷۰)، آمریکایی‌ها در ایران، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: البرز.
- یادداشت‌های سیاسی ایران (۱۳۹۵)، ترجمه مهدی رحمانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.